

UNITÁRIUS FÜZETEK

3-ik SZÁM.

A KERESZTÉNY HIT ÖT PONTJA.

IRTA:

DR. MARTINEAU JAKAB.

FORDITOTTA:

GÁLFY LŐRINCZ.

KOLOZSVÁR

AZ ELLENZÉK-KÖNYVNYOMDÁBÓL

1905

A keresztény hit öt pontja.

Dr. Martineau Jakabtól.

(Dr. Martineau ez értekezését még 1841-ben adta ki, azonban ma is érdeklődéssel olvashatjuk. A vallásos gondolkozás ujabbkori fejlődése még tisztábbá és erősebbé tette az értekezés álláspontját.)

A kor irányát meghatározni minden időben igen nehéz volt. Bármilyen változónak tűnik is föl az élet végtelen tengere, melynek csak felszínét láthatjuk, a mélyében hullámzó hatalmas áramlatok nagy rejtelmei, titokban maradnak előttünk, mert ezekről csak azoknak lehet sejtelmök, a kik jártasok az égi jelek megfejtésében. Ez áramlatokról sokáig nem is tudtunk. Ma azonban már tudunk róluk, érezzük, hogy mozgunk, haladunk valamely irányban s talán sohasem volt korszak, melyben e tudat jobban el lett volna terjedve, mint éppen a mi korunkban. Senki sem tekinthet a kereszténység vallási és társadalmi jelenségeire azon meggyőződés nélkül, hogy mi a világ történelmének új korszakához érkeztünk. E meggyőződést még azok is megerősítik, kik a haladásnak nem barátai, hanem a régi hagyomány fényénél akarnak tovább evezni, mely pedig már a messzi távolban maradt látóhatár homályában kezd elsülyedni. Bárhova tekintünk, azt vesszük észre, hogy a keresztény hit régi formáiban mindenütt egy fenyegető forradalom van készülőben. A durva anyagiasság és az isteni dolgok létezésének teljes nem hívése, most először van elterjedve a nép nagy tömegében; a történelmi kereszténységtől még a keresztény népek is tömegesen kezdenek elfordulni; a számos új vallásnézetek, melyek mindenik fele-

kezetet kebelében gyöngítik, keletkeznek és azok az egyetemes keresztény jelleget kezdik elhomályosítani új véleménynyel és nézetek létrehozásával; azok az ellentétek az egyházi és világi hatalmak között megvoltak, a melyek most minden kérdésnél följulnak: mindezek bizonyos jelei a theologiában várható nagy változásnak, de ezekben még nem mutattam rá mindenre. Már maga az a conservatismus, mely a keresztény világban lépten-nyomon látható, s mely a régi idők tanaihoz akar visszatérni, nyílt bevallása e változásnak. Mert az emberi fölfogás nem fordul meg és nem tér vissza a multhoz, míg a jelenben biztosnak érzi a talajt lába alatt s a míg nem fél a jövőben fenyegető valamely kegyetlen vihartól. Az a törekvés, hogy a régi egyházak ismét a régi hatalomra és befolyásra akarnak szert tenni, csak az ijedtségből és aggodásból származik. Azonban bár a félelem egyesitheti az embereket némely intézmények ellen történő támadások visszaverésére, a belső kételkedésből származó pusztulást nem tudja megakasztani. Úgy látszik, mintha a kereszténységet éppen az a lelki tevékenység fenyegetné veszedelemmel, a melyet maga teremtett; mintha azok az értelmi fegyverek, melyeket csak a kereszténység gyárában lehetett készíteni és kiköszörülni, éppen a kereszténység élete ellen irányulnának. De hiábavaló minden fegyver az ellen, a mi halhatatlan. Csak a külső alak pusztulhat el, melyet az elpusztíthatlan lélek egy bizonyos időre magára öltött.

Meg kell vallani, hogy a protestantizmus minden áldásai mellett is a kereszténységet nagyon megváltoztatta és pedig nem előnyösen, mert egy metaphysicai alakká tette és azt az elavult bizonyítékok szűk talapzatára állította. Szoros meghatározásai által szétrombolta annak végtelen jellegét s inkább csak dogmailag, mint lelkileg fejlesztette. Nem úgy fogta fel, hogy a kereszténység bizonyos eszményi dicsőség az ember élete körül, hanem úgy, hogy az csak logikai kutatás az isten psychológiája felé. Ilyen

ferde felfogással alkotott rendszerek könnyen szenvednek hajótörést, de ez a vallás tiszta szellemét nem érinti, mert a bálványt szét lehet rontani, de Isten még nem is érinthető.

Mi a következő pontok alatt éppen ezt akarjuk megvilágosítani. Meg akarjuk mutatni, hogy a vallásnak általában, különösen pedig a kereszténységnek micsoda elvei azok, melyeket a kételkedés támadásaitól biztosaknak mondhatunk. Mert a kételkedés e korában nagyon is kell keresni valami olyant, a mi változatlan és örökkévaló, hogy az menedékünk legyen a sok bizonytalan között, hogy az örökké szikla legyen a változó nézetek hullámos tengere fölött. Hogy azon célzt elérhessük, egyszerűen előadjuk mi az *unitárius kereszténység a mi fölfogásunk szerint*. Bemutatjuk nem mint csupa tagadást, hanem mint egy *positiv vallástervet*. Bemutatjuk *jellemző hitnézeteit és azt a gondolkozási módot*, mely által e hitre eljuthatunk.

I.

Hiszünk először is az ember erkölcsi érzésében. Az a lelkiismeret, melylyel az ember meg van áldva, képessé teszi őt, hogy a helyes és helytelen között levő különbséget megítélje; hogy szeresse és tisztelje a mi erkölcsileg nagy és kitünő; utálja és vesse meg, a mi kicsinyes és aljas. Ez ellentétek felismerése az alapja erkölcsi voltunknak és az ebben levő fokozat különbözteti meg egyik elmét a másiktól. Ez erkölcsi tudatban egészen bizonyosak vagyunk és visszaútasítunk minden gyanut, minden sajnálkozást annak csalatkozható volta felől, minden intést annak lehető tévedéséről. Mi benne teljesen megbizunk, mint természetünk feltétlen tekintélyü oraculumában, mely minden tehetségünk fölött uralkodik, felhasználja eszünket, emlékezetünket, értelmünket, hogy határozatait nyilván tartsák, de sohasem engedi, hogy ezek az ő határozatai fölött vitatkozzanak. Hogy az igazság, igazságosság, könyörület, szeretet s más ilyenek jó és tiszteletreméltó dol-

gok, az nem bizonytalan vélemény dolga, a miben talán tévedés is lehet; nem is következtetés dolga, mit a bizonyítékok ereje ajánl; se nem tapasztalatból vont ítélet, hogy t. i. ezek azért jók és tiszteletreméltók, mert kellemesek, míg valamely kényúr hatalma alatt megfordíthatók lennének s nyomor forrásaivá válhatnának. Az a helyeslés, a mivel ezeket megerősítjük, egészen más, mint a mikor valamely tudományos valószínűséget elfogadunk; az a kitűnőség, melyet nekik tulajdonítunk, nincs arányban azzal a boldogsággal, a melyet biztosítani tudnak, hanem azt teljesen fölülmulják, megelőzik és túlélnek. Az a kötelezettség, mit ránk rónak, nem a törvény betüiben van megírva, legyen bár az isteni, vagy emberi, az nem valamely felsőbb akarat szüleménye, mert minden szabadakaratnak kell legyen erkölcsi tulajdonsága; mert ennek használata nélkül nem tud buzdítólag hatni s nem tudja fölébreszteni azt az állapotot, mely az akarat működését meg szokta előzni. Ha minket valamely távoli világba, a mindenségnek valamely különálló tartományába lehetne áttenni, melyet Isten átengedne a démonok önkényének, melyben az önzés és érzékiség, gyűlölet és csalfaság nyilvános törvények által volna védve és elrendelve: bizonyos, hogy egy ilyen kiköltözés csak érdekeinket változtatná meg és nem kötelességünket, s hogy nemesebb volna föllázadnunk és elvesznünk, mint meghódolva élnünk. Az erkölcsi megkülönböztetés ismerete tehát a bizonyosságok legfelsőbb rendjéhez tartozik, székhelye elménk legmélyén, a gondolat primitív alakulásai között van, melyben a tudás bizonyoságtételei, az ítélet összegyűjtött eredményei, a vélemény felszíni csoportjai mindannyian el vannak helyezkedve. Ezt a múltban nem tanította a tapasztalat s a jövőben sem taníthatja vissza. A jó és rossz között levő különbséget nem lehet csak viszonylagosnak tekinteni, mely csak véletlenül megegyezik a mi nézőpontunkkal, de azonnal megváltozik a hely és osztály szerint, melybe valaki belekerül s így csak optikai

csalódása annak a légkörnek, melyben élünk: hanem inkább a világosság tulajdona, mely a teljes sötétség birodalmán kívül és mindenütt megtalálható vagy, mely a lélek szemlélő tehetségéhez tartozik, melyen mintegy ablakon keresztül, mindent nézünk. S ha valaki azt mondaná, hogy ez ablak színezve van, az mindenesetre a természet színezése, melyet a teremtő megváltoztathatlan művészete festett reá. Azok a módok, melyeken az erkölcsi tulajdonságokról gondolkozunk, nemcsak ennek a földnek különösségei, mint valami idegen előítéletek; azok a kifejezések, melyeken róluk beszélünk, nem lefordíthatlan helyi szólamok, vagy tájszólási póriasságok, hanem mint valamely isteni tudomány nevei, otthonosak a lélek minden faja előtt, mert a világegyetem nyelvéhez tartoznak és Isten előtt egyaránt ismeretesek. A helyes cselekedetek törvényei inkább egyetemeseek, mint az erő természettani törvényei. Ha a nehézkedésnek ugyanazon működése határozza meg az ég forgását, a mely kormányozza az esőcseppet s ha Newton elmélete éppen oly érthető és igaz a Saturnus-csillag gyűrűjén, mint e földnek bármely pontján: annál bizonyosabb, hogy az erkölcsiség elvei, melyek találják a felelősség legcsekélyebb körére, megállják helyüket a legnagyobbban is, s bizonyos, hogy a lelkiismeret érzelmei, melyek egy gyermek életének rendet szabnak és szépséget kölcsönöznek, alkotják a halhatatlanok boldogságát és ugyanazok hatják át istennek igazgatását is. Erre czéloznak, mikor az ember erkölcsi fogalmaiban való belső hitre hivatkoznak. Ezek alkotják azt a szilárd pontot, azt a hatalmas világközpontot, honnan a lelki világegyetemet szemlélnünk s a melyre vallási rendszerünket alapítanunk kell. Minden egyéb mozoghat, de nekünk itt kell megállapodnunk, mint a teremtés sulypontjában. Minden egyéb lehet kétséges, de ezekben egyszerűen biznunk kell még ha nem akarunk is. A bizonyosság ereje, melyet a természet és Isten az erkölcsi fogalmakba öntött, felülmul minden más erőt, a

mely akár az értelem útján, akár a természetfölötti úton előállhatna. Semmi kijelentés sem tudná velem elhíttetni, hogy az, a mit én tisztelek, mint igazságot, jót és szentet, *nem tiszteletreméltó*, a mint nem tudna meggyőzni arról, hogy a sötét éj csillagos ege nem fönnséges.

Abban az ellenvetésben, hogy különböző emberek különböző felfogással bírnak a helyesről és helytelenről, és hogy bizonyos foku hőstettek, bizonyos fokon bűnnek tekintetnek, nincs semmi, a mi felfogásunkat megváltoztassa. Mert az erkölcs megítélésében való eltérés végtelen csekély az emberiség erkölcsi felfogásának összhangjához mérten, úgy, hogy még feltűnő példát is nehéz reá találni. Mikor valaki e tárgyat említi, mindenik el van készülve, hogy az indián özvegy önfeláldozásáról és a Ganges egyéb babonáiról fog hallani. De mik ezek a különösségek az erkölcsi érzésben az általános megegyezés fokozatához képest! Éppen ilyen jogosan lehetne tagadni a légkör létezését is, ha egy szivattyuban annak hiányát találjuk. Hol van nemzet, vagy akár csak egyén is, a melynek a kötelesség ugyanazon nagy eszméinek legalább tökéletlen, fejletlen elemei nélkül ne lennének meg, a miket mi birunk? Hol van nyelv, melyben nem volna kifejezés a jó, a rossz, az igazságos, a derék, vagy könyörületes fogalmaira? Hol van néptörzs, mely oly barbár lenne, hogy ne hallgatná komolyan a jó szamaritánus történetét? S ha volnának is ilyenek, vajjon embereknek tartanók-e őket és nem a természet korcsszülötteinek? S az erkölcsi élet különbözőségei csak külsők és látszólagosak. Az a tény, mit egyik ember rossznak, a másik jónak nevez, csak az ajkakon ugyanaz. Vizsgáljuk csak meg a két vitatkozó felfogását, s úgy fogjuk találni, hogy a dolgot mindenik csak félig fogta fel, csak egyik oldalát látta, s így nem csodálkozunk, hogy az egyik előtt a bűn sötétsége, a másik előtt pedig az erény fényessége tűnik föl. Így a különbségek abban az arányban tűnnek el, a mint a dolog a lélek előtt kibontakozik és az

elme látóköre kiszélesedik. Ezek a különbségek éppen úgy, mint a szépről való eszméknél, leginkább a jól művelt és műveletlen emberek között vannak meg és a legmiveltebbek helyesen kifejlődött felfogása minden korban és országban láthatólag megegyezik. Sőt a felfogásban való különbség nem is okoz valódi kétséget, mert a gondviselés az emberek között bizonyos erkölcsi alárendeltséget állított fel, melynek következtében az igazság jobban kiderül. Nem látjuk-e mindennap, hogy az alantabb álló lelkiismeret meghajol a magasabb előtt? A fény és melegség nélkül való szívet egy magasabb lélek érzése áthatja, mint égből jött villámütés. Az alacsonyabbnak a nemesebbhez való természetes vonzódásából egész osztályok, népek és felekezetek elveszítik méltóságukat és erkölcsi befolyásukat. Csak azoknak volt a világtörténelemben nagy és magasztos szerepük, kik új vallást, annak a mi szent és isteni, új fejlődését tudták megteremteni. A ki ezzel az erővel meg volt áldva, az mindig maga köré gyűjtötte a tömeget, kik imádkoztak, hogy magasabb színvonalra juthassanak, és áldották a jóltevőt, ki magasabb erkölcsi természetük tudatát bennük felköltötte. Így tehát az erkölcsi érzés iránya ugyanaz, bár foka különböző. Szabálytalan jelzéseit ennél fogva nem a belső ingadozásnak tulajdoníthatjuk, hanem azoknak a külső zavaró okoknak, melyek azt az egyszerűség és igazság égi útjától eltérítik.

A mi hitünk alapja tehát az ember erkölcsi erejében való hit. Tudjuk hogy mit értünk azon, ha valakit igazságosnak, tisztának, önzetlennek, vagy könyörülőnek nevezünk; állítjuk, hogy e kifejezések a jellemnek csak egy különös faját jelölik; ugyanazt jelentik, bár kire vonatkoznak, s nem lehet velük szemfényvesztést úzni, hogy a cselekvésnek és hajlamnak egészen ellenkező alakjait jelöljék, a szerint a mint az égről, vagy a földről beszélünk. Állítjuk, hogy valahányszor e kifejezések elvesztik szokott és érthető jelentéseiket, értéktelenné lesznek. Allítjuk, hogy

a mi egy erkölcsi lényben rossz és gyűlöletes, nem lehet helyes és kedves hasonló körülmények között senki másban.

Ezek a tételek, melyeket mi alapvetőknek tartunk, egyenes ellentétben állanak azon theologiai elvekkel, melyekből a legtöbb egyház kiindul. — Ezek ugyanis azzal kezdik, hogy az emberi természet romlott, a lelkiismeret elvesztette megkülönböztető tehetségét s mindent csak egy romlott eszközzel lát, melyben nem lehet bízni. Azt állítják, hogy az ember saját meggyőződéseit alárendelheti akárminek, mi meglehetősen történeti bizonyítékát tudja adni annak, hogy isteni kijelentés; szóval, hogy helyes volna eldobni a helyesről való fogalmainkat s Istenhez illő szent dolognak tartani, hogy olyan tervet készítsen és hajtson végre, mit egy embernek bűnül tudnánk be, ha utánozná. Ezeket az elveket hirdeti az a theologiai felfogás, hogy az isteni és emberi annyira elütő egymástól, hogy közöttük semmi jellembeli hasonlóság nem lehet. E védelemnek s maguknak az elveknek is iránya a teljes scepticismus, mégpedig *atheisticus scepticismus*. Ugyanis, ha Istenre vonatkozó állításaink nem igazak, a nyílt, emberi értelemben, nem igazak azok akkor semmi más értelemben s nem jelentenek nekünk *semmit*. De ugyanez *erkölcsi scepticismus* is, mert ha lelkiismeretünk érzései bizalmatlankodásnak vannak kitéve és nyelvezete egészen összezavarva, meglazul a talaj, melyben az emberi jellemnek gyökereznie kell s vízzé olvad a kötelesség kősziklája lábunk alatt és mi az ingerek és szeszélyek hullámaira leszünk kidobva.

II.

Hiszünk másodszor az Istenről való erkölcsi felfogásban. E nyilván következménye annak, hogy megbízunk a kötelesség természetes érzéseiben. Úgy érezzük ugyanis, hogy nem logikai, hanem erkölcsi tehetségünkkel ismerjük meg Istent, s az isteni tanítást az tanulja meg legjobban, ki leginkább bízik e tanítóban. Hogy a világegyetemet kor-

mányozza valaki, kit mi legszentebbnek nevezhetünk, az nem olyan fölfedezés, melyre értelmünk véletlenül ráakadt, hanem kijelentés, melyet a lélek magábaszállás által talált meg. Mi okoskodhatunk e nagy igazság védelmezése érdekében s okoskodásaink lehetnek eléggé meggyőzők is, de érezzük, hogy nem források, hanem inkább eredményei hitünknek. Okoskodásunk nem előérzés, mely a hitet létrehozza, hanem csak utógondolat, miáltal a hit barátjává és meghittjévé óhajtja tenni az értelmet is. Nem is állítja tán senki, hogy az isteni jellemről való felfogásunk rendszeres megfigyelésekből vont következtetés. Egy *erkölcsi* hatalom elfogadása és becsülése nem is tartozhatik tudományos tehetségeink körébe, hanem az igazságos és helyes iránt való érzékünkhöz. S ez érzék nagyságával áll arányban az erkölcsi tapasztalatok meggyőző ereje és élénksége. Nem a tiszta és éles elme, hanem a tiszta szív az, mely Istent jobban látja. Hány erős és okos ember van, ki a bizonyítékok helyes megítélésére tehetséggel bír, de egy tökéletes istenség felől sohasem tud mély meggyőződésre jutni. Sőt az értelem túlhajtása és túlbecsülése sok esetben éppen akadály e hit elérésében. De hallotta-e valaha valaki, hogy az egyszerű és tiszta szívnek, a komoly és törekvő öntudatnak, a magas és érdek nélküli léleknek nem volt hite a jóban és tisztességesben? A bölcsész, az élet kemény harcától és a valódi felelősségtől félrevonulva s csak a maga kényelmét keresve, az élet iránti rokonszenvét elveszti, a kétség szőrszálhasogatásaiba sülyed s kényelmének központjából könnyeket hullat a föld nyomoruságai és az ég kérdéses jóakarata fölött: a gyakorlatban kipróbált és küzdő lélek pedig, a fáradalmakban megedzett erkölcsi erővel, folyton megújuló bizalommal tekint fölfelé, megkegyelmedett és vérző lábaival boldogan, lihegve halad az örökkévaló szeretet égi tanyája felé. Az erkölcsi győző, kipirulva a kísértés fölött való győzelem dicsőségétől, érzi, hogy Isten mellette van és a mindenütt jelen való szellem

részt vesz az ő örömében. Sohasem volt olyan ember, ki magát az emberiség szolgálatára áldozta fel és kétségbeesett volna az Isten jósága felől. Így tehát az isteni tökéletességben való hit a lelkiismeret mélyéből keletkezik és az a legszentebb lény, mely fölöttünk lebeg, — az örökkévalóság nagy szelleme, a mi erkölcsi természetünk tengeréből emelkedik föl.

Hitünk *erkölcsi* eredetének tanával teljesen megegyezik az, hogy minden ember számára *a saját* istene a *legjobb* és *legmagasztosabb*, tehát megtestesülése annak, a mit a hívő legnagyobbnak ismer. — Az a kép, melyet ő az isteni lényről alkot, lehet durva és borzasztó; némelyek még azt is gondolhatják, hogy ő nem egy istenségben, hanem egy ördögben hisz: de elismeri-e ezt maga a hívő? nem utasítja-e vissza méltatlankodva ez állítást? nem fogja-e állítani az ő istenének tökéletességét? Nem tehet egyebet, mert ő nem lát magasztosabbat és nem győzhető meg arról, hogy az, a mi az ő gondolkozásának csúcsán van, alant áll. A vallás történetének ez egyöntetű jelensége nem volna lehetséges, ha az emberi hit értelmi eredetű következtetés lenne. Akkor t. i. az Isten valószínű jellegéről való elmélkedésnél némely embert semmi sem akadályozhatna abban, hogy az istenit alól helyezze azon, mit ő legkitünőbbnek hisz. Sőt valószínű, hogy a gondolkozás ezerféle változatában e nézetnek sok alakja kerülne felszínre. A ki mégis ellenkezik velünk e kérdésben, tegye fel magának a következő kérdéseket: Miért van, hogy az istenségben hibának bármely fölfedezése megsemmisíti a benne való hitet? Miért volt még a pogány korban is az istenek jellemének megtámadása biztos jele egy nem hívő kornak? Nem bizonyos-e, hogy lényünkben folyó szükségnél fogva kénytelenek vagyunk az istenit és a tökéletest azonosnak tekinteni s így erkölcsi természetünk szemével nézni az égret? Az értelem magára, éppen mint valamely teleskop szemlélő nélkül, teljesen vak a fölötte levő égiek iránt;

csak egy holt gépezet a sötét éjben, készen arra, hogy fényképeit a végtelenről a lelkiismeret gyenge, de élő retinájára vesse.

Ha tehát az istenséget csak erkölcsi érzékünk által szemlélhetjük, egészen világos e szemléletben való megbízásunk fontossága, valamint e tanításban való bizalmatlankodás hibája. Az emberi lelkiismeretben való hit szükséges az isteni tökéletességben való hithez. — Mert ha nem vagyunk biztosak az Isten igazságos voltában és kitűnőségében, nem állithatjuk, hogy közlései minket nem csalnak meg, nem adnak hamis ismeretet a dolgokról s nem buzdítanak csalfa reményekkel és ijesztésekkel. Egy határozatlan és kifogásolható jószágú lényről pedig mindezt el lehetne gondolni. S ha egy *hazug kijelentés* eszméje sohasem foglalta el az emberek elméjét, ez egy erős bizonyíték az Isten jóságában és igazságos voltában való természetes és szükségszerű hit mellett. Ha Istennek ez erkölcsi tökéletességét úgy tekintjük, mint a kijelentés fogalmának nélkülözhetlen feltételét, akkor egy vallás sem tűrhető meg, mely ennek ellentmond.

És a megváltás egész terve, a mint az a népszerű theológiában áll, éppen ebben a hibában szenved. — Ez ugyanis az *igazságosság, szentség és irgalmasság* neve alatt Istennek az elvek és cselekedetek oly sorát tulajdonítja, melyet hasonló körülmények között egyetlen erkölcsi lény sem fogadhatna el a legnagyobb fokú bűnösség érzete nélkül. Isten szentségét, mit oly gyakran felhoznak, hogy e terv szigorúságát igazolják, éppen e tervvel együtt senkinek sem tudnók megengedni. Mert Isten ellenszenve az erkölcsi rossz iránt tökéletes és örökké tartó, ellenállása valódi és igaz, szeretete pedig a jó iránt egyszerűen végtelen, mint az ő lényege. Az elme tisztasága azonban nem a tisztátalan iránt való engesztelhetetlen boszú által nyilatkoztatja ki magát, s e nem kötelezi tulajdonosát, hogy magát a tisztátalanok testi fenyegetésével foglalja el, annál-

kevésbé köti őt az igazgatás e módjához egy örökkévalóságon keresztül. Olyan bánásmódtól, mely csak nagyítja a kínokat és semmi büntetést el nem távolít, mely egy bűnös természet szenvedélyeit inkább csak tüzei és szárítja, a helyett, hogy hűsítene és megolvasztaná, a tiszta elme elfordul. Durva és gyarló tévedés azt hinni, hogy az aggodás a bűnnek egy különleges gyógyszere, melynek szünet nélkül való alkalmazására az *igazságos* Isten kötelezve van. Isten a jószág törvényeitől sohasem tér el s célja az, hogy mindig több erényt hozzon létre. De eljárásában az ő végtelen szabadakarata nyilvánul, most nemtetszésének szigorúságában, majd megbocsátásának nyíltságában, majd meg a szeretet ösztönzéseiben. A kinek erkölcsi tökéletessége nemcsak mocsoktalan, hanem tevékeny és termékeny is, annak célja nem lehet, mint ezt némely keresztények állítják, a saját személyes védelmének büntető kihirdetése, hanem a tiszta és magasztos vonzalmak terjesztése és művelése az egész erkölcsi világban. S mikor ezeknek egy új csirája az Úr kertjében megjelenik, nincs olyan tavaszi napfény vagy nyári harmat, mely a bimbózó virágot gyöngédebben táplálná, mint a hogy Isten kegyelme gondot visel a gyöngye első hajtásra. Az az állítás, hogy Isten nem tud megbocsátani és megtérésre bírni valakit, míg az ő kínzásain az keresztül nem ment, merő tagadása az ő erkölcsi tökéletességének. A theologusok úgy beszélnek, mintha valami bűn, vagy legalább gyengeség volna abban a kegyelemben, mely szabadon fogad be egy bűnbánó teremtményt; mintha az olyan kegyelem, mely semmi büntetést nem kíván, mikor arra már nincs többé szükség, csak az emberi természetnek egy kedves gyarlósága volna, melyet csak elvekhez nem ragaszkodó és nem szent lény gyakorolhat! Mintha a teljes megbocsátás csorbitná a szentség teljességét! Igaz, hogy e nézeteiket szavakban visszavonják s az örökkévaló Atyát irgalmasnak is nevezik, mert a bűnösnek a kárhozatot elengedi s a bűn súlyát

egy isteni és tiszta áldozatra teszi át: de az ilyen védelmen erkölcsi természetünk még inkább megütközik, mint magán a vádon. Mert vagy csupa szójáték az igazságosságnak, vagy bűnösségnek ez áttevése s így csak azt jelenti, hogy a Kálvárián történt halál után Isten felhagyott az önkéntes megbocsátással s felállította a keresztet, hogy ezen szándékának idejét azzal megjelölje: vagy pedig, ha a helyettesítés nem csupán látszat, sérti a helyesség legfőbb elveit, meggondolatlanul mellőz minden erkölcsi tekintetet s csodálkozunk, hogy ennek már gondolatától is nem borzad vissza minden igaz ember.

Újra hangoztatjuk tehát a kérdést, melyre még sohasem feleltek meg: *hogyan lehet a bűnös eleresztéséből keletkező erkölcsi hibát azáltal javítani meg, hogy a bűntelen megbüntetésével hibánkat még tetézzük?* Melyik igaz embernek, vagy akár angyalnak lehetne ezt elbeszélni, hogy szívében méltatlankodva ne kiáltson fel? — Mit gondolnánk egy bíróról, ki valamely börtön gonosztevőit felmentené, mert valamely nemes gondolkozásu polgár felajánlná magát helyettük a bitófára? Ha ez itt alant barbárság, nem lehet az szentség ott fent sem! Az erkölcsi szépség és kitünőség, újra ismételjük, nem egy különös hely különös terményei, melyek az égalj változásával fajukat megváltoztatják; a mi földünk mérges burjánjai nem lehetnek a Paradicsom válogatott diszei. — A helyes és igaz minden lényt és minden időt átölel és mint a tér elpusztíthatlan fogalma, odaszövődnek a tárgyakról való elmélkedésünkhöz a legtávolibb végtelenségben is. Éppen oly lehetetlen, hogy a mi rossz az emberben, az jó legyen az Istenben, mint hogy egy kör a földön, négszög legyen az égben. Ha tehát hiszünk a Teremtő teljes tökéletességében, nem tulajdoníthatunk neki semmi olyant, mely ellenkezik azon titkos lelkiismerettel, melyet ő adott nekünk.

III. Hit legmagasb vágyaink és vonzalmaink isteni voltában.

Az a viszony, mely így az emberi lelkiismeret és az isteni tökéletesség között van, legközelebbbről arra indít, minket, hogy higgyünk saját legmagasabb vágyaink és vonzalmaink határozottan isteni és ihletett voltában. Nem azt értjük ez alatt, hogy ezen vágyak és vonzalmak csodás eredetűek, hogy megjelenésük valamely rendes törvényt szeg meg, vagy, hogy ezek nem tartoznak saját természetünkhöz, vagy hogy nem önkénytesen keletkeznek a lélekben, hanem külső ösztönzést kívánnak. — Éppen annyira sajátjai ezek elménknek, mint önzésünk vagy bűnünk. Tudatunkban vannak s így személyes voltunk szükségképeni részei. De ha megengedjük, hogy *emberiek*, nem tagadjuk ezáltal, hogy *isteniek*. Úgy tekintve őket, mint saját teremtett lelkünk szülöttjeit, nem állítjuk, hogy a Teremtő lelkétől idegenek és nincs semmi következetlenség abban, ha egyszerre mindkét helyen otthonosnak hisszük. A mi *benn van* az ember elméjében, azért nincs *kizárva* az Isten elméjéből. Annál kevésbbé igaz az, hogy a természet rendje szerint kellemes történetek ezen körülmény által nem lehetnek az isteni akarat közvetlen eredményei. A legfőbb ok nemhogy ki lenne zárva a másodrendű okok és természeti törvények által, hanem lakóhelye, tevékenysége és létezése éppen csak ezekben van; Ő elfedi, áthatja, megtölti ezeket; gondolkozik, beszél, véghezvisz ezek által, mint akaratának közegei által; Az Ő tevékenysége és *ezeké* nemcsak *meg-egyezhet*, hanem összeforr. Nem kell őt lehoznunk egyetemes uralmából, hogy *egyikévé* legyen a természeti okoknak, melyek a teremtésben szerepelnek, hogy így megtegye azt, mit a többiek nem tettek meg. Ki fogja nekem megtiltani, velem éjszaka a tengeren ülve, hogy ne halljam a habok zúgásában Isten valóságos szavát, bár ezek mélyen alattam az égen járó holdon függenek; és ki mondhatja, hogy

mig a habok fáradhatlanul hullámszanak, Isten alszik a körülöttem levő csendes boltozaton túl. A nehézkedés törvénye által találják meg a csillagok a maguk megtéveszthetetlen pályáját: nem igaz-e ezért, hogy Ő az ő ujjával vezeti azokat és az ő pontosságának zálogául kénytelenek vagyunk észrevenni, hogy egy sem téved el? Van-e tehát valami tévedés abban, ha ugyanazon tüneményt egyszer a nehézkedésnek, máskor meg Istennek tulajdonítunk? Bizonyosan nincs, mert ez csak az ő személyes tevékenységének egyik alakja. Így van ez az elme világában is. Ennek törvényei nem zárják ki, hanem ellenkezőleg éppen magukban foglalják Isten egyenes tevékenységét. Bár *az én* gondolatom, reményem, vagy szeretetem nem lehet a *tied*, de lehet az Istené. Nem egy rajtunk kívül álló istenségből állva elé, hanem a bennünk levő Isten ihletéséből. Miért ijednénk meg a gondolattól, hogy van bennünk egy rész, mely isteni? Miért képzeljük magunknak egy külső, távol levő és szemlélő Istent, ki mindent lát és semmit sem érint, ki csak bámul a dolgok öntudatlan kifejlődésén, mint a természet valamely félrevonult gépésze? Miért fosszuk meg őt trónjától és tegyük a holt tér tétlenségébe, miért zárjuk ki őt a megkísértett, próbára tett és mindig aggódó emberi lélekből? Ha nem találtuk meg őt a bánat és küzdelem titkos helyein, hiába megyünk őt keresni a természet külső vidékein. Nem rokonszenvezünk egy rendszerrel sem, mely a szentlélek tanát tagadja, mely semmi istenit nem lát az emberi természet magasabb tapasztalataiban, mely nem ismer el semmi sötétlő örvényt és semmi menygyei magaslatot az ember lelkében, hanem csak egy lapos, közönséges vidéket, mely se nem piszkos, se nem szép, mely elég jó a forgalom lebonyolítására, de nincs magaslata a látásra és könyörgésre. Semmi nemes, semmi nagy nem származott volna egy olyan hitből, mely nem tisztelte mélyen a lelket, nem bámulta azt, mint Isten lakóhelyét, az ő szentélyét, ama végtelen sugallatok gyűjtőpontját, miket a mindenség hallat velünk.

Abban sem kételkedhetünk, hogy természetünk melyik oldalán halljuk az Örökkévaló hangját s érezzük az ő ihletését. A tiszta szívűek, ki-ki a maga tisztaságának arányában, látják Őt. Mint láttuk is, lelkiismeretünk, erkölcsi felfogásunk egyedüli kijelentői az Istennek. A mily tiszták ezek, annyira látjuk Őt, s azon felhők mögött, melyek ezeket elsötétítik, Ő is homályossá lesz és eltűnik előlünk. A kötelességnek érzése, a nemesnek szeretete, az érdek nélküli és szent vonzalmak, melyekről minden jó szívnek van tudása, ezek alkotják Istennel való rokonságunkat, melyek által mi megismerjük Őt, mint Ő ismer minket. Ezek az Ő elméjének nyilvánulásai, azon sugarak ecsetjei, melyek által saját képét a mi lelki természetünkbe lefesti. Isten viszonyban van a mi lelkünkkel, mint a nap a viharos égen viszonyban van azon ablakos kis lyukakkal, melyben halandók élnek. És a mint ott ülünk munkánknál a lelkiismeret vagy szeretet hajlékában, a világosság kitörése, vagy a belső hirtelen elsötétedés bejelenti nekünk az ég fényes, vagy fellegetes voltát. S nem is ölheti ki a keresztény szívből e meggyőződést semmi bölcsészet, melyet hamisan neveznek e néven. Minden odaadó és komoly elme természet szerüleg érzi, hogy önzése és büne földi és a földé, Isten iránt a legsértőbb magatartás, esztelen hátatfordítás vele szemben: ellenben a tiszta elhatározás felvillanásának, a megbánás őszinte zokogásának, annak a dicső bátorságnak, mely a kisértést közeledtekor levágja, örvend, mert tudja, hogy ezek az isteni erő kegyes ajándékai, Istennek valódi szavai. Ennél a természetes hitnél akarunk állandóan megmaradni és ezt Pál apostollal Isten valódi templomának ismerjük el.

IV. Hit Krisztusban, mint Isten erkölcsi tökéletességének kijelentőjében.

Említettük, hogy Istennek kizárólagos kijelentői számunkra csak a lelkiismeret és az erkölcsi vonzalmak. Magától érthető, hogy ezek csak belső kijelentői Istennek,

mint természetünk kizárólagos tehetségei a róla való hit és eszme felfogására, jellemének megértésére és akaratunknak vele való azonosítására. E tehetség nélkül a csupasz értelem, a merő tudományos és okoskodó erő az Isten lényegéhez közel-dni nem tudna. E tehetség hiányával semmi módszer sem tudná a lelket közelebb vinni az Istenről való tudáshoz, mint a vakot a látáshoz, kinek t. i. fülével vagy más érzékével kell látnia. A természet, az élet, a történelem és a csoda minden tanításuk mellett is teljes sötétségben hagynának a vallást illetőleg, kivéve azt, hogy a szentről, igazságosról, szépről és nagyról némi tudatot felébresztenének. Mindazáltal nem azt állítjuk, hogy az erkölcsi érzés egyedül is elég, külső tanítás nélkül is ellehet s hogy az az embert egy teljes természetes vallással látja el. Sem azt nem állítjuk, hogy az ember mindennapi tapasztalata és Isten közönséges gondviselése különös kijelentés nélkül elég arra, hogy minket az égi igazsághoz vezéreljen. Ezért egy lépéssel tovább megyünk és azt mondjuk, hogy míg az emberi lelkiismeretet Isten egyedüli belső kijelentőjének tekintjük, hisszük, hogy *Krisztus az ő erkölcsi tökéletességének kijelentője*. Úgy fogjuk fel, hogy a názáreti Jézus nem azért élt és halt meg, hogy az Atyát *rábeszélje, kiengesztelje, vagy vérével vásároljon tőle*, hanem egyszerűen azért, hogy *Őt nekünk megmutassa*; hogy az emberi szivben egy új, mély és élénk benyomást hagyjon az Isten mivoltáról és az ő teremtményeivel való céljairól; szóval, hogy legyen az ég és föld elfogadott magyarázója. És ezt el is érte azon az egyedüli uton, melyet lehetségesnek gondolunk, t. i. hogy saját személyében feltüntette azt, ami a jellemben szent és isteni, bámulatba ejtette az emberi lelket egy oly lénynek hirtelen való előhozásával, ki sokkal istenibb volt, mint a milyennek azelőtt tartották és föl-emelte a hitet azonnal egy más és tisztább vallásra. Ha igaz, mint már említettük is, hogy minden embernek a *saját* istene a *legjobb*, úgy aligha lehet az ő hitéhez egy ma-

gasztosabb Istent adni, míg szívébe nem teszünk egy *jobb legjobbat*, míg nem ihlettük meg őt a szentség és kitűnőség valami alaposabb érzésével, lelkiismeretének tisztultabb és szélesebb fogalmával. Ezt is csak úgy tehetjük, ha elébe nemesebb példákat, a jóságnak megnyerőbb és magasztosabb alakjait tesszük, melyek előbbi tiszteletének minden tárgyát szemmel látható módon áthatják és felülmulják. Semmi szóbeli tanítás, semmi betanított szabály nem alakíthatja át valakinek erkölcsi izlését és nem helyezhet értelmi nézőpontja elé egy kedvesebb és igazabb képet a tökéletről. Nem lehet meghatározásokkal, parancsokkal és könyvbölcsességgel egy művészt annyira vinni, hogy olyan lelke legyen, mint a Raffaelé volt. De mutassunk csak dicső példát az elmének, vigyük elébe a legteljesebbet, a jósággal való belső rokonszenv megérzi és meglátja azt azonnal s bár azt előbb nem tudta felfogni egyedül, tisztelettel ismeri el azután. Így Krisztus is a nagyság különös fokán állva megközelíthetlen szentségével, a lelkiismeret szemét azonnal felnyitja, hogy lássa és megismerje a tiszta és szent Istent, az Atyát, ki benne lakott s őt oly igazzá és kegyessé tette. Nem hisszük, hogy az, ki fenn az égben uralkodik, lelkileg *kevésbé tökéletes*, mint az, a mi legistenibb a földön: és valami *lelkileg tökéletesebbről*, mint a szelid és mégis fennséges Jézus, semmi szív nem is álmodhat. E szerint a mióta ő áldást hozólag e földön járt, a kereszténység lelke egy hozzá hasonló Istent imádott, egy oly Istent, kinek Jézus volt a képe és megszemélyesítése. — Éppen *e miatt* ez *nem* olyan isten volt, milyenről a bölcsészet álmodoz, nem egy végtelen physikai erő, kinek nincs se lelke, se szeretete, főleg ki azzal van elfoglalva, hogy a természet nagy repülőkereket forgatja és fenntartja az egek anyagi rendjét s a teremtés titkos műhelyében az élet és szépség új műveit szövi; *nem* az az Isten, melyről a természeti theologia beszél, t. i. a gépészek mestere, ki legjobb mérnökeinket felülmulja, ki egy hideg eszes lény,

kinek szigorú megmérhetlenségében és változhatlanságában minden forró érzés beolvad és elvesz; *nem* a kalvinizmus istene, ki egy olyan fajt is teremtett, mely biztosan előre látja a tömeg kárhozátát és a ki arcza komorságát a kevés választott előtt is csak a vér látására enyhíti: hanem egy végtelen lélek, oly szent, oly szeretetreméltó, oly könyörületes, milyent Jézus magában érzett, mint sugalmazót; ki nem megy el a bűnnek és bánatnak egy sebe mellett sem érdeklődés nélkül; ki a félelem viharait és hullámaint lecsendesíti a haldokló számára, ki hittel fordul hozzá; ki bánatunk folyását megállítja és meghagyja, hogy a megfosztott szeretet ne sirjon tovább, hanem várja a hangot, melynek a halottak is engedelmeskednek; ki a képmutatót megsemmisíti a rábizonyítás villámával és megengedi, hogy a bűnbánó az ő lábait könnyeivel mossa; ki leginkább magáénak számítja a legártatlanabb követőt, a ki bizó szemmel néz reá, és aki a bűnösre azon átható szeretettel tekint, mely a bűnt leginkább feddi. Jézus olyan hitet adott, milyen nem volt azelőtt, mert házi-istenünké tette azt, kinek nagy birodalma körülvesz mindnyájunkat, nem hagyva el az elhagyottat, a bűnöst, a szomorkodót, hanem helyet adott mindeniknek az ő nagy házában; az isteni végtelenségben magához ölelt, hogy a meleg napban atyai szivet, a tiszta égboltnban védő fedelet lássunk.

Elbeszéltük, hogy Jézus a maga személyében, jellemében és gyakorlati életében hogyan jelenítette meg az isteni elmét és megmagyaráztuk, hogy így miképpen hiszünk, hogy Ő megmutatta nekünk az Atyát. Ez azonban nem minden. A Jézus egyenes tanításai összhangban életével, megerősítik és kiterjesztik az ő elveit s mi tiszteletteljes hittel hallgatjuk előadásait az isteni igazságról. A lélek tisztasága a legbámulatosabb fölfedezéseket teszi az égi dolgok felől és csakugyan ez az az átlátszó légkör, melyen keresztül Istennek legtávolibb fényességei is lelkiileg láthatókká lesznek. Mint említettük, minden tudás, melylyel Istenről elme (angyalé vagy emberé) birhat, egyenes

arányban áll annak szentségével. Így a mi hitünknek a fejedelme, minthogy legszentebb volt, a legmeggyőzőbb tudással beszélhetett s ihletve volt annyira, hogy a mi vezetőnk lehessen, tán nem mindennapi kérdésekben, az írások magyarázásában, tudományos tételekben vagy történeti várakozásokban, hanem minden mély és ünnepélyes viszonyban, melytől megszenteltetésünk és halhatatlan boldogságunk függ. S életének megható drámája, halálának szégyene és menybemenetelének dicsősége, mindenkor figyelmét az ő személyére és tanításaira hívja fel, mintha Isten szavai lennének. Krisztusban tehát a legszentebb iránt való fiúságunk transcendens kifejezését látjuk minden tekintetben. Azt mondják, hogy ezzel a Krisztus *tiszteletét kissebbitjük*. Mi azonban azt gondoljuk, hogy az Atya szeretetében így elválhatlanul benne lenni sokkal dicsőbb tisztelet, mint haragjának viharja által sujtatni. S nem is tudnánk tisztelni olyan Istent és hinni egy olyan Istenben, ki barbár módon a boszú durva botjával tudná agyon-sujtani az égnek ártatlan bárányát.

V. Hit az emberi halhatatlanságban.

Hiszünk végül az emberi halhatatlanságban, mint arra példa van adva a Jézus menybeli életében. Hogy erről a nagy igazságról megbizonyosodjunk, elég volna az, hogy Jézus hitte és tanította; hogy az ő nagy postulátuma volt, mely az ő jellemének kifejlesztésére és az élet céljairól való minden nézetére lényeges volt; hogy az emberi felelősségre és emberi kötelességre vonatkozó nézetének ez volt elengedhetlen része. Mert ha Ő nem tanította e dologban az isteni valóságot, úgy bizonyosak vagyunk, hogy azt soha senki nem tette és főképp, hogy a skeptikusoknak, kik kételkednek egy mennyei jövőben, nincs semmi joguk, hogy az ő helyét, mint tanítóink, elfoglalják. Mert ha e reményünk csalódás volna, *ki* volna az, a ki tévedett? Állítja-e valaki, hogy a kéjencznek, ki, magát egészen testének adva át, nem tudja elképzelni a szellem

folytonosságát; hogy az önzőnek, ki, látva saját természetének gyarlóságát, nem lát semmi méltót a halhatatlanságra; hogy a megelégedett epicureusnak, ki, érzésének és rokonszenvének okos nyugodtságában megfelelő elégtételt talál e halandó életben; hogy a rideg számítonak, ki, az emberi természetnek csunyább oldalára tekint és saját ábrázatán az érzékiség halványságát, vagy a bűn nehéz vonásait mutatva, kevésbé találja alkalmasnak a fennmaradásra az angyalit, mint a megsemmisítésre az állatit; állítja-e valaki, hogy ezeknek igazuk van, míg Jézus, ki kétségbeesés nélkül járt a bűnnek legsötétebb barlangjaiban, hittel, mely nem hajolt meg a hitványság és gonoszság előtt, hanem szembeszállott és legyőzte azokat; ki szeretetével körülölelte egész természetünket, ki megmutatta az abban levő lelki erőt, ki élt és meghalt annak szolgálatában, könnyörögve, könnyezve és vérezve; kin a legszorosabb ragaszkodással csüngünk, mint életünknek legszentebb dicsőségén; állítja-e valaki, hogy Ő csalatkoznék és éppen *ebben* a dologban? Hogy Ő, mikor bízó lélekkel haldokolva szelid fejét lehajtotta, hogy az Atya kebelén megnyugodjék, kiutasított és a rideg göröngyre dobatott? hogy ő hiába zokogott volna éjszaka a Végtelenhez és szeretete semmi válaszra nem talált? hogy Isten az ő gondviselésével inkább az aljaslelkűek, cynikusok, a fertőzők és önzők mellett van? Nincs nagyobb lehetetlenség, mint ez, melyről minden bizonyítás visszapattan. Sőt valljuk, hogy eltekintve az Ő tanításától, Krisztusnak pusztán csak halandó története is rendbehozta volna számunkra a jövőről való nagy kérdést. Mert az egyetlen lényeges e hithez az emberi természetnek egy elég magas színvonalu becslése. Soha egy ember sem fogja tagadni ennek halhatatlanságát, ki nagy célokra való tehetségéről mély benyomást szerzett magának. És ez a benyomás oly élénken áll előttünk a Jézus életében! Ő a léleknek egy olyan magasztos, olyan isteni képét állítja elénk, hogy jelen pályájának minden rányu kiterjedését eltörpíti és egy mennyet tesz szüksé-

gessé annak befogadására. Az első tanítványoknál e természetes következmény benyomása meggyőződéssé vált és történetükkel összeforrott. De nekünk aligha van szükségünk az ők tanuságtételükre. Mert ő oly hosszasan lakott velünk, szavait és szellemét annyira szivünkben hagyta, hogy mint a samariabeliek a sychari asszonynak, azt válaszolhatjuk nekik: »most mi hiszünk nem a te beszéded miatt, mert hallottuk és tudjuk magunk is, hogy istennek e szentje nem láthatott rothadást (Csel. II. 27.). Az a másik élet, felfogásunk szerint, az elme tágabb és tágabb kifejlődésének színhelye, távol azon állati és önző elemektől, melyek most elrútitják és lealacsonyítják, kihágásaik által. S ha egyéb nem volna, már ez is borzasztó bűnhődés életévé tenné azt. Mert a gonosz számára a »természeti embernek« ez az elpusztulása miegyéb, mint az örömöknek teljes meghalása és az azoktól való megfosztatás? És a jónak mi egyéb, mint egy örvendetes és szent születés? Az egyiknek prometheusi száműzetés egy távoli sziklára az éj tengerében, lel kifurdalással, mely folyton rágja, de ő nem érti, melyet folyton érez, de nem lát; a másiknak meg az áldottak szerető hajlékának üdvözlése örökkétartó napfényben. És éppen, mert hiszünk a bűnhődésben, azért hiszünk az ujjászületésben is. Éppen az a borzadás, melylyel az embernek jobbik része a rosszabbakra állandóan tekint, míg egyfelől büntetést mér reá, másfelől megkezdi a gyógyítást. Sohasem fogjuk elismerni, hogy az Isten ezt a természeti törvényt, melyet maga tett a mi lelki alkotásunkra, fel fogja függeszteni csupán azért, hogy az erkölcsi megjavulást megállítsa és képtessé tegye őt, hogy a kínzás és bűn örökkévalóságát fentartsa. Így az élet sötét végén túl emelkedik előttünk a büntetés borzasztó ellentéte és távolabb a lelkek tisztult, megszabadult és haladó világának homályos, de dicső képe.

Ez tehát a kereszténységnek öt pontja, melyet pozitív vallásos tanaink rendszerének tekintünk t. i. 1. az emberben levő erkölcsi felfogás igazsága, nem pedig annak rom-

lottsága és vaksága, mint azt mai elkorcsosult egyházaink tanítják; 2. az Isten jellemének erkölcsi tökéletessége, szemben az ő teljes önakaratának és önkényes határozatainak tanával; 3. a bennünk levő isteni szellem természetes felébredése, nem pedig természetellenes, kívülről jövő közlése; 4. Jézus, mint az örökkévaló Atyának tiszta képe és legfensőbb kijelentése, nem pedig áldozata és ellentéte; 5. egyetemes halhatatlanság Krisztus menybeli életének példája szerint, nem valamely szeszélyes és kiválasztott üdvözléssel, elképzeltetlen kínzással és változtathatlan sorssal, hanem mindenki számára lelki fejlődéssel, bűnhődéssel és megjavulással.

Kiterjednünk arra az erkölcsi tanra, melyet nézetünk szerint az evangelium e vallásos rendszerrel azonosít, most nem lehet. Legyen elég Pál apostollal így kiáltanunk fel: »nem törvényt, hanem szeretet«; szeretet Isten iránt és Krisztus iránt, nemcsak azért, a mit tettek értünk, hanem főleg azért, hogy mik ők magukban véve: semmi szűkszívű hála valami részrehajló üdvért, hanem erkölcsi vonzalom, mit az ők szentsége, igazsága és irgalmassága, az ők céljainak fenséges és lelki volta és kivitelük szentsége és megbízhatósága keltenek fel mibennünk. Szeretet az ember iránt is, kire nem úgy tekintünk, mint *boldoggá* teendő érző lényre, hanem mint Isten gyermekére, kit az Istennel való némi hasonlóságra kell felnevelni; ki Istennel testvér-lélek, természetében nemes, bár tetteiben bűnös: ki Isten szemében dicsó és halhatatlan, bár e világ bajai, vagy lenézése folytán néha eltorzult.

Kérdi-e valaki, hogy honnan vesszük hit- és erkölcsi rendszerünket? Miféle gondolkozási elveket alkalmazunk a természetre és szentírásra, hogy ezt onnan kihozzuk? — Ezekre megfelelni vaskos kötet kellene. De mi azt hisszük, hogy a szentírásban is, annak maradandó részeiben és különösen abban, a mit az a Jézus személyes vallásáról elénk állít, elég biztosítékunk van hitünkre. A szentírás magyarázásánál ugyanazokat a szabályokat követjük, melyeket bár-

mely más könyvre is alkalmaznánk. De még a szentírás tanításai sem tennének minket hűtlenekké a jó és rossz azon felfogásához, melyet Isten lehelt belénk. Bármily igazságtalan és nemszent dolgot tanítna a szentírás Istenről, azt nem fogadnók el, hanem visszaútasítók. A mi pedig a hitnek ezen pontjait illeti, melyeket tárgyaltunk, ezeket az igazságokat némelyek elfogadják azért, mert Krisztus tanította; mások meg Krisztust fogadják el azért, mert ő ezeket tanította.

Ezen a hiten óhajtunk mi megállani szilárdul, de nem az első reformátorok szilajságával. A más hitű egyházak azt mondják, hogy mi »oly hidegek« vagyunk. Hiszen éppen ez az, mit nekünk saját szivünk is gyakran mondott; mert semmi sem hibáztatja annyira természetünk hidegségét, mint hitünk melegsége. Mi azonban nem nagyon szeretjük egymásnak a vérmérsékletét bírálgatni s gyanusnak találjuk az olyan buzgóságot, mely saját nagyságában találja büszkeségét. Mesterséges fűtést sem alkalmazunk, hogy e gyakori vádat megczáfoljuk, vagy azzal szembeszálljunk. De eltökélt szándékunk, hogy ebben a korban, mely beteg a szineskedéstől, megmaradunk a valóságnál; hogy nem vallunk semmit, a mit nem hiszünk; nem állítunk semmit, a miben kételkedünk; nem színlelünk semmit, a mit nem érzünk; nem ígérünk semmit, a mit nem adunk. Azt hisszük Pál apostollal, hogy egyszerűség és őszinteség valóban a legistenibb dolgok (2. Kor. X. 12) s hogy kicsiny dolog az, ha emberi ítélettel megítélnek minket (1. Kor. IV. 3.). Mi Isten segítségének reményével és olyan világossággal és melegséggel, melyet Isten önt a mi szivünkbe, adjuk át a nekünk kijelentett igazságot a jövő nemzedékeknek. Nagy az olyan hit, mely nagy sikert s gyors győzelmet arat a neki meghódoló elmék fölött; de nagyobb az olyan hit, mely Isten rendeletére megáll siker nélkül is mozdulatlanul egy fá-nátikus kornak kegyetlen viharai között, lábával a saját hitének kőszikláján, szivével a komor Végtelenen, a felleg és vihar mennyezetén felül.